

ЛОГОР ЗЕМУН

08.12.1941 – 10.05.1942. – 20.07.1944.

ЛОГОР ЗЕМУН
08.12.1941. – 10.05.1942. – 20.07.1944.

САЙМИШТЕ НЕПОСРЕДНО ПРЕ ЗАВРШЕТКА ИЗГРАДЊЕ 1937. Г.

ЛОГОР ЗЕМУН

08.12.1941 – 10.05.1942. – 20.07.1944.

УВОД

Логор Земун, на тадашњем београдском сајмишту, на левој обали Саве, пред самим њеним Ушћем, представља једно од најстравичнијих сведочанстава нацистичке окупационе политике на простору бивше Краљевине Југославије током Другог светског рата. Основан у зиму 1941. године под директном управом немачког Гестапоа, овај простор, који је пре рата служио као симбол модерне архитектуре и привредног успона Београда, претворен је у место незапамћене дехуманизације и масовног злочина.

Његово постојање и деловање нераздвојни су чинилац Покоља – геноцида над српским народом (www.pokolj.org) и Холокауста – геноцида над јеврејским народом (<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/introduction-to-the-holocaust>), али и ширег система терора усмереног против свих који су пружали отпор окупатору, или су се нашли на удару његове расистичке и казнене идеологије.

Логор Земун, познат и као логор Сајмиште, а у време постојања најчешће називан једноставно – Сајмиште, основан је 08.12.1941. године од стране немачких окупационих власти са прецизним циљем уништења јеврејске популације. Његово оснивање представљало је саставни део ширег система репресије и терора који је нацистичка Немачка успоставила на територији окупиране Југославије након слома Краљевине у априлу 1941. године.

Одлука о оснивању логора донета је у специфичним политичким и територијалним околностима. Иако се Земун формално налазио на територији Независне Државе Хрватске, због стратешког значаја – пре свега аеродрома и положаја на ушћу Саве у Дунав – овај простор је био под непосредном немачком управом. Немачке безбедносне структуре, под број један Гестапо, затим Служба безбедности (SD) и тиме Заповедник полиције безбедности и СД-а у Београду (BdS), имале су потпуну контролу над логором, без учешћа усташких органа у његовом управљању у првим годинама постојања.

Првобитна намена логора била је искључиво усмерена на јеврејско становништво. Сајмиште је у почетку носило назив Juden Lager Semlin – **Јеврејски логор Земун**, и у њега су од краја 1941. године довођени Јевреји са територије окупиране Србије – жене, деца и старци, након што су мушкарци већином били убијени у масовним стрељањима током јесени исте године. Логор је тако постао централно место спровођења политике истребљења Јевреја у Србији, која је до пролећа 1942. године довела до готово потпуног уништења јеврејске заједнице.

Након ликвидације јеврејских заточеника, током 1942. године логор мења своју функцију и назив. Под именом **Прихватни логор Земун** (Anhaltelager Semlin), Сајмиште 10.5.1942. постаје сабирни и пролазни логор за широку категорију заточеника: српског народа са територије НДХ и из разних крајева Југославије, међу којима претежно жена, деце и старца, припаднике југословенске војске у отаџбини, припаднике Народно-ослободилачког покрета, СКОЈевце, чланове КПЈ, Љотићевог збора, па чак и Недићевих четника који нису хтели да предају оружје и ухапшене симпатизере отпора. То су биле различите социјалне, политичке и идеолошке групе, али оно што је било заједничко за све њих је да су били Срби. Током друге фазе рада логора Земун било је и припадника других народа – Грка, Италијана након 1943, па чак и Албанаца, али у неупоредиво мањем броју.

Од тренутка оснивања Прихватног логора Земун па до распуштања логора у јулу 1944. године, Логор Земун постаје место масовног страдања српског становништва.

ПОГЛАВЉЕ I

Историјски контекст и оснивање логора Земун

Географски положај логора био је специфичан: Налазивши се на територији тадашње Независне Државе Хрватске, Логор Земун је функционисао као изолована ексклава под контролом немачких безбедносних снага, односно Гестапоа одговорног за подручје окупираног Београда. Овај парадокс (регулисан уговором између НДХ и Трећег Рајха), додатно је отежавао положај заточеника, стављајући их у правни вакуум где су били препуштени на милост и немилост логорских командира попут Шерцингера и Бекера.

Новоизграђени павиљони Сајма представљали су погодан простор за чврсту контролу заточеника. Павиљони нису имали грејање и нису имали инсталиран водовод и канализацију, што је стварало паклене услове за заточенике већ према временским приликама.

Након распламсавања побуне народа широм окупираних територија, Немци су одлучили да је брзо, снажно и систематски сузбију. Нису могли дозволити нестабилност на кључном коридору за Блиски Исток, и нису хтели да дозволе ни најмању компромитацију моћи коју су демонстрирали. То је значило очекивани нагли пораст ухапшених лица које је пре свега требало негде сместити под одговарајућим надзором.

Фелдмаршал Вилхелм Кајтел (Wilhelm Keitel), начелник Врховне команде Вермахта 16.09.1941. је донео директиву о борби против устанака на окупираним територијама, за целу окупирану Европу: „Да се за једног убијеног немачког војника стреља 50–100 талаца, а за једног рањеног 50 талаца“.

Иако донешена, ова директива није примењивана до 10.10.1941. када је Франц Беме (Franz Böhme), на позицији Опумоћеног командујућег генерала у Србији донео одлуку о стриктној примени Кајтелове директиве на територији Србије.

Ова застрашујућа одлука је имала две битне премисе, подразумевала је да Србин није људско биће у пуном смислу те речи – припадао је словенској раси и самим тим био битно инфериоран у односу на аријевску расу, а затим Србин је припадао народу који је у времену и континуитету кроз историју нанео велике поразе и увреде немачком народу, и тиме „вапио“ за осветом. То, уз већ пословичну немачку строгост је изнедрило ужасавајуће нељудску и бескомпромисно примењивану пропорцију казне: „за једног убијеног немца – 100 Срба стрељати, и за једног рањеног немца 50 Срба стрељати.“

Са друге стране, у Трећем Рајху је увелико пословала у то време већ државна (претходно приватна грађевинска) фирма која је била одговорна за енергетику и инфраструктуру – Организација **Todt**. Она је имала задатак да експлоатише енергетске изворе, и гради комплетну инфраструктуру Трећег Рајха. За ово су јој били потребни за то време непојмљиви људски ресурси, и познат је податак да је у лето 1942, Организација Тодт имала преко 1.500.000 запослених (стручњака и радника који су примали плату), као и неутврђен (преко

7.000.000), много већи број робова који су радили тешке физичке послове у најтежим условима. Робови су прикупљани широм Трећег Рајха и у правилу су били Словени – у највећем броју Руси, потом Пољаци, Чеси, Словаци и наравно – Срби.

стицајем историјских околности, Организација **Todt** била је већ присутна у Краљевини Југославији. Наиме, када је 1940. Совјетски Савез анектирао Бесарабију (делови Молдавије и Украјине), нацистичка Немачка је покренула програм „**Heim ins Reich**“ („Повратак у Рајх“) у оквиру кога је око 12.000 бесарабијских немаца у циљу њиховог „повратка“ на територију Рајха било интернирано у шездесетак барака поред Сајмишта, које је пројектовала и изградила **Организација Todt**. Доведени немци су ту пролазили расну и политичку селекцију, здравствене прегледе и административну обраду пре распоређивања у окупиране и анектиране делове Рајха (Пољска, Аустрија и др.). Тај простор није био концентрациони логор, али је имао одређену инфраструктуру, жичане ограде, стражу и режим интернације. У њему су били запослени југословенски Немци – фолксдојчери. Практично, будући на обали Саве,

Прихватни логор Тодт, 1940. г.

у непосредној близини Сајма, каснијег логора Земун, ово је био његов директан институционални претходник.

Ово су били почетни параметри окружења у коме је основан и у коме је, од првог дана 10.05.1942.,

пуном паром, почео да ради Anhaltelager Semlin – Прихватни Логор Земун.

У оквиру овог система репресије, Земун није био изолован логор, већ део шире мреже затвора, сабирних и концентрационих логора у Београду

Прихваљни Лојор Земун – Тодј.

Израђено 67 барака кајацишеа до 400 заточеника свака – укујни кајацишеа око 25.000 заточеника.

и околини. Заточеници су у њега довођени из гестаповских затвора, са Бањице, из унутрашњости Србије, са Косова и Метохије, а највише

са територије тадашње НДХ. За многе је Логор Земун био ранжирна станица на путу ка логорима у Немачкој, Аустрији или Норвешкој; али за хиљаде других, оно је било последње место њиховог живота.

Оснивање и деловање логора Земун представља један од најмрачнијих симбола окупационог терора у Србији током Другог светског рата. Његова историја није само историја једног места, већ сведочанство о систематској примени насиља, дехуманизацији и масовном злочину, чије последице и данас обавезују на сећање и одговорност.

ПОГЛАВЉЕ II

Организација, управа и унутрашња структура логора Земун

Логор Земун био је строго организована установа окупационог апарата, чија је унутрашња структура била подређена једном основном циљу: потпуној контроли заточеника и ефикасном спровођењу репресије. Управу над логором вршиле су немачке безбедносне службе, пре свега Гестапо и Служба безбедности (SD), преко Заповедника полиције безбедности и СД-а у Београду (BdS). Логор Земун је, иако формално означавао као „пролазни“ или „прихватни“ логор, у пракси функционисао као концентрациони логор са изразито високим степеном смртности – око 40%. У немачким документима се назива и „логор за уништење“ (Vernichtungslager).

Команда и управни апарати

На челу логора налазили су се немачки официри, углавном припадници SS-а, који су се смењивали током периода постојања логора.

Као први командант након промене намене логора 1942. године помиње се Ферстер, а потом Мајнеке и Шерцингер, да би од 1943. године дужност команданта преузео Ернст Бекер. Командант логора имао је апсолутну власт над животом и смрћу заточеника, а његове одлуке нису биле подложне никаквој контроли или правним ограничењима.

Управни апарат логора био је смештен у некадашњој управној згради београдског сајмишта – централна кула. Ту су се налазиле канцеларије, просторије за пријем новодоведених заточеника, као и просторије у којима су вођене педантне евиденције. Немачки официри и чиновници најчешће нису боравили у логору ноћу, већ су одлазили у своје станове у Београду или Земуну, док је у логору остајао само дежурни официр.

Логорска полиција и улога „кајоа“

Поред немачких стражара, значајну улогу у одржавању унутрашњег поретка имала је тзв.

логорска полиција. Она је била састављена од самих заточеника, најчешће лица са криминалном прошлошћу или оних који су, ради малих повластица, били спремни да служе окупатору. Чланови логорске полиције уживали су одређене привилегије – бољу исхрану, лакше радне обавезе и одвојен смештај – али су заузврат били дужни да спроводе најбруталније облике мучења и сатирања заточеника, под изговором обезбеђивања дисциплине.

Према сведочењима преживелих и извештајима Државне комисије, логорска полиција била је

директно укључена у премлаћивања, мучења и издвајања заточеника за стрељање. Њени припадници представљали су једну од највидљивијих карика у систему терора, јер су свакодневно долазили у контакт са заточеницима и спроводили наређења немачке управе без икаквог обзира према људском животу.

Просјорна организација логора

Логор је био смештен у кругу некадашњег београдског сајмишта, чији су павиљони прилагодени за смештај великог броја људи. Поједини

УПРАВА ЛОГОРА ЗЕМУН СА ПСИМА У ОПУШТЕНОЈ АТМОСФЕРИ

ИЗГЛЕД САЈМА ИЗ АВИОНА: 1-5. Југословенски павиљони; 6. Италијански павиљон; 7. Чехословачки павиљон; 8. Румунски павиљон; 9. Спасићев павиљон – Лојорска болница; 10. Мађарски павиљон – Павиљон смрти; 11. Централна кула – Управа Лојора; 12. Место на коме је касније изграђен школин шорањ; 13. Место на коме је касније изграђен немачки павиљон.

павиљони добили су посебне намене и постали симболи страдања. У такозваном **мађарском павиљону** вршена су мучења, вешања и друга убиства, док је **рибарски павиљон** коришћен

углавном за стрељања. **Спасићев павиљон** служио је као логорска болница, иако је и сам био место умирања и ликвидација.

Заточеници су били смештани у пренатрпаним просторијама, на дрвеним, вишеспратним лежајима, без сламе, покривача и основних хигијенских услова. Простор логора био је ограђен бодљикавом жицом, са стражарницама и рефлекторима, што је онемогућавало било какав покушај бекства. Унутар логора постојао је строго дефинисан режим кретања, а сваки излазак из павиљона био је под надзором.

Пријем заточеника и дисциплински режим

Долазак у логор представљао је први чин систематског понижавања. Новодоведени заточеници су, већ на уласку, били изложени батинању, вређању и застрашивању.

Привођење у логор

Након тога су им одузимане личне ствари, шишани су тупим машиницама и подвргавани туширању, током којег је наизменично пуштана врела и ледена вода. Овај поступак није имао хигијенску сврху, већ је био део психолошког ломљења личности.

Дневни режим у логору био је строго утврђен. Дан је почињао раним постројавањем, током којег је вршена прозивка и утврђивано бројно стање. Свако кашњење или неспособност да се испуне наређења кажњавани су батинама или ускраћивањем хране. Посебно суров облик мучења представљао је такозвани „егзерцир“ стотина логораша, који је подразумевао сатима трајно трчање, ваљање по земљи, ходање на коленима и друге исцрпљујуће радње, често са смртним исходом.

ПОГЛАВЉЕ III

Заточеници, транспорти и кретање логорске популације

Од свог оснивања па до распуштања 1944. године, логор Земун био је место кроз које је прошло од 95–100.000 људи. Структура логорске популације мењала се у складу са фазама рата и окупационом политиком, али је

заједничка одлика свих периода била изразита нехуманост услова и висока смртност. Логор Земун је функционисао као сабирни, пролазни и, за велики број заточеника, ликвидациони логор. За прву фазу логора се тачно зна да је уморено нешто мање од 6.500 Јевреја и нешто мање од 250 Рома, за пет месеци, док је у При-

ЈЕВРЕЈСКИ ЗАТОЧЕНИЦИ ПРИЛИКОМ ПРИЈЕМА У ЛОГОР

хватном Логору Земун живот изгубило око 40.000 логораша, за две године.

Јеврејски заточеници (08.12.1941–10.05.1942)

У првој фази постојања, од краја 1941. до пролећа 1942. године, логор је био намењен искључиво Јеврејима са територије окупиране Србије Јеврејски логор Земун је тада представљао централно место спровођења политике „коначног решења“ јеврејског питања у Србији.

Јеврејски заточеници су у логор довођени у организованим транспортима из Београда и унутрашњости. Већина њих није преживела боравак у логору. Током пролећа 1942. године, систематским убиствима, укључујући употребу покретних гасних камиона, готово целокупна јеврејска популација заточена у Логору Земун је ликвидирана.

Промена намене логора и нова структура заточеника

Након уништења јеврејских заточеника, логор мења своју функцију и постаје **Прихватни логор Земун**. Од тог тренутка, у њега се доводе заточеници различите националне и идеолошке припадности.

Далеко најбројнију групу чинили су Срби по националности. Хапшени су због повезаности са комунистима и Народноослободилачким покретом, припадници СКОЈ-а, као и цивили ухваћени у масовним рацијама и одмаздама.

Посебно трагично поглавље представља привођење становништва са подручја Козаре и Поткозарја 1942. године. У јулу и августу 1942. усташе су организовале транспорт око 17.000 жена, деце и стараца са Козаре. У сведочењима се помиње неколико организованих транспорта.

Операција „Шварц“

Немачко-усташка операција на Козари носила је назив „Операција Шварц“ (или „Операција Црно“). Изведена је у лето 1942. године, а имала је за циљ уништење партизанских снага

СПРОВОЂЕЊЕ ПОХВАТАНОГ СРПСКОГ НАРОДА СА КОЗАРЕ

и побуњеног становништва на подручју Козаре, које је било једно од важнијих упоришта народноослободилачке борбе. У оквиру операције, почињен је велики број злочина, укључујући појединачна и масовна убиства цивила, и депортације у логоре смрти. Операција је имала катастрофалне последице по локално становништво, а нарочито за нејач, која је била подвргнута злостављању, погубљењу и безобзирним депортацијама. Поименце је пописано 11.214-оро деце до 12. година са Козаре која су изгубила своје мале животе.

У логор Земун су довођене читаве породице, велики број жена, деце и старца. Услови у логору, недостатак хране, болести и систематско насиље довели су до масовног умирања, нарочито међу децом. У једном тренутку, према сведочењу преживелих логораша, било је у Павиљону 1 око 1.000 деце између 12 и 15 година. Логор Земун је у том периоду постао једно од највећих страстишта цивилног становништва.

Транспорти и депортације

Логор Земун није био само место заточења, већ и важна транзитна тачка у систему нацистичких логора. Велики број заточеника је након извесног времена упућиван у логоре у Немачкој, Аустрији

и Норвешкој. Истовремено, НДХ је организовала транспорте из својих логора, не само Јасеновца. Транспорти ка Логору Земун су организовани потпуно игноришући потребе несрећника, без основних услова за путовање. Заточеници су превожени у сточним вагонима, без хране, воде и медицинске помоћи, што је доводило до смрти већ током транспорта. Познато је да је део оних који нису прошли тријажу у Логору Земун на исти начин транспортован назад, у две композиције је стрпано преко 5.000 изгладнелих и измучених несрећника али овог пута на директну егзекуцију, у Доњу Градину.

„...За затворенике који су оцењени као „радно способни“, Београдски сајам постао је пролазна станица на путу ка логорима принудног рада. Биографија Милке Стифанић из Земуна, која је била затворена у Логору Земун, прати траг који води од Сајмишта до логора Бањица, а потом у Аушвиц и Равенсбрик; биографија логорског лекара Стевановића повезује овај логор са Бањицом, принудним радом на једном дунавском острву и каснијим радним ангажманима у Француској. Бројни транспорти одвођени су са Сајмишта у руднике Бора и Трепче, али и широм територије Рајха, у Норвешку, Грчку и Француску.

Затвореници су додељивани и локалној Организацији *Todt*, а свакодневно су, под пратњом наоружаних стражара, групе заточеника напуштале логор ради радних задатака „негде ван Земунa“.

Део припадника ЈВуО који су „депортовани на принудни рад у Рајх“ завршава у Маутхаузену. Аушвиц је такође био одредиште више депортација са Сајмишта: тако су, у августу и септембру 1943. године, припадници српских партизанских јединица ухваћени током „Операције Шварц“ депортовани у Аушвиц.

Многи од оних који су одведени из Логора Земун никада се нису вратили. За велики број заточеника, логор је био последње место на тлу Југославије пре одласка у смрт. Логор Земун је на тај начин био директно повезан са широм мрежом концентрационих логора Трећег Рајха.

Логор Земун као место пролазне и коначне судбине – механизам уништења

Иако је Логор Земун формално био означен као прихватни логор, његова унутрашња организација показује да је он функционисао као добро разрађен механизам уништења – логор смрти.

Управна структура, логорска полиција, просторна подела и дисциплински режим били су међусобно повезани у систему који није остављао простор за случајност или хуманост. Сваки елемент логора био је подређен циљу исцрпљивања, понижавања и ликвидације заточеника.

За неке заточенике, Логор Земун је ипак био привремено место заточења, станица на путу ка другим логорима и шанса за проужење живота. За многе друге,

Заточеници Логора Земун на принудном раду у Борским рудницима

Заїоченици у Лоїору Земун чекају шрансіорш на робовски рад широм Трећеї Раїха

оно је било последње место живота. Оваква организација Логора Земун јасно сведочи о његовој улози у оквиру нацистичке политике терора у окупираној Југославији и представља неопходан оквир за разумевање страдања десетина хиљада људи који су кроз њега прошли.

Управо та двострука улога – пролазног и ликвидационог логора – чини Логор Земун посебно значајним у историји Другог светског рата на овим просторима.

Судбине људи који су кроз логор прошли, било да су у њему страдали или били депортовани, представљају нераскидиви део историје страдања цивилног становништва и отпора окупацији. Разумевање структуре заточеника и начина на који су транспорти организовани неопходно је за сагледавање пуног обима злочина почињених у Логору Земун.

ПОГЛАВЉЕ IV

Услови живота, болести, мучења и масовна смрт

Услови живота у логору Земун били су од самог почетка постављени тако да доведу до физичког и психичког уништења заточеника. Глад, хладноћа, пренатрпаност, болести и свакодневно насиље чинили су оквир у којем је смрт постала стални и очекивани исход. Иако су методе уништавања вариране у зависности од периода и структуре заточеника, суштина логорског система остала је непромењена: потпуно одсуство бриге за људски живот.

Смештај и исхрана

Заточеници су били смештени у некадашњим сајамским павиљонима, који нису били прилагођени боравку већег броја људи, нарочито током зимских месеци. Просторије су биле влажне, неогреване и препуне, са минималним бројем лежајева. Многи заточеници спавали су директно на поду, без сламе, ћебади или било какве заштите од хладноће.

Исхрана је била недовољна и лошег квалитета. Дневни оброци састојали су се од водене чорбе и малих количина хлеба, што није могло да задовољи ни основне потребе организма. Последице хроничне глади биле су видљиве већ након кратког боравка у логору: нагли губитак телесне тежине, исцрпљеност, отицање и пад имунитета. Глад је, уз болести, постала један од главних узрока смртности. Одговорност за снабдевање логора је била наметнута Недићевој Влади, која је ионако једва састављала крај са крајем, и трудила се из петних жила да и поред разгранатог црноберзијанства достави што је могла бољи провијант. Заточеници једноставно нису добијали испоручену храну, јер је управа логора преусмеравала на препродају на велико. По исказу Др Ковачевића, само од изнурености глађу и разних болести, умирало је дневно око 200 људи. Само за време тзв. „Форстеровог гладног периода“, мај-септембар 1942., умрло је око 11.000 људи.

Опис Буда Будисављевића, учитеља из села Војка, срез Земун:

„У логору се налазила рупа за њојиво око 15м дубина, иако исто широка и дубока око 2м. У коју је бацано ђубре и разни отпадаци из целој логора. По овом ђубришту заточеници су редовно претраживали и прекојавали, те односили сваку кошчицу и свемоћуће отпадаци, па како би јој били. Све су ово јојдали да би ујолили јој. Као јоследица свеја јоја, јојавиле су се разне заразне болести. Да би ово сјречили, Немци су код овој ђубрењака јосјавили сјражара, али јој није нишја јојојло, јер док се сјражар налазио на једноме крају ђубрењака, на друјом крају су већ чејркали заточеници. Људи су ој слабости изједали као неке авети. Добијао се ушисак, као да су јој живи косјури пресвучени кожом, који се једва крећу јој крују логора. Ојело на овим живим косјурима висило је у виду неких гроњака, те је све ово јојјачавало и онако сјраховију слику.“

Хигијенски услови и епидемије

Хигијенски услови у логору били су крајње нехумани. Недостатак воде, сапуна и основних санитарних средстава довео је до брзог ширења

заразних болести. Заточеници су ретко имали могућност да се оперу или пресвуку, а одећа коју су носили често је била иста она у којој су ухапшени.

Посебно су тешке последице имале епидемије тифуса, дизентерије и других заразних болести, које су се неконтролисано шириле међу ослабљеним заточеницима. Логорска „болница“, смештена у Спасићевом павиљону, није имала ни основна средства за лечење. Болесници су често лежали на поду, без неге и лекова, а многи су убијани или остављани да умру како би се „ослободило место“ за нове заточенике.

*„Док су болесници лежали у болници, долазили су логорски агенти, јсовали им **срјску мајку** и јоворили: – Зар још нисје сви јомрли? И насјавили: – Вас све јшреба јобии. Те су јретиње јриведене и у јело.“*

Тада (1942) су дневни извештаји присутних заточеника износили од 10 до 12 хиљада, а дневни извештаји умрлих од тифуса, дизентерије и других болести, износили су обично 180, 200, 300 умрлих логораша. Постоји податак да су у лето 1942. године у Логору Сајмиште епидемије тифуса и дизентерије покосиле 2.090 заточених Козарчана.

„У лојору се једном приликом изненада појавио пролив са отоком и лекари су се питањали каква је то болест – немогући је установити, видели су да није дизентерија, а отиш је на шоме боловало много људи, нарочито у Павиљону бр. 1. Распитивањем, сазнао је Др Ковачевић, да је Мелшерс, један од челања лојора стављао по десет коцки сублимаша (живин хлорид – јако средство за дезинфекцију, прим. прир.) на један казан чаја за доручак, те је овај чај дељен зашченицима. Лекар је замолио, да му зашченици донесу овај чај, те је ставио у њега парче алуминиове кашике и установио, да је исти након неколико часова била јако оксидирана. На алуминиуму се ухватио оксид у виду прашка, из чега је лекар установио да се ради о сублимашу.

Овај експеримент вршио је Др Ковачевић по упутству Др-а Анђелковића, који му је приповедао да зна то из праксе коју је током 1942. стекао у лојору. Током 1942. наима, а нарочито у јулу и августу умирали су људи на шотине дневно па је он установио да су они шровани на исти начин. На овај начин шровано је у лојору, а нарочито младића из Босне и Лике, око 16.200

СПАСИТЕЉ ПАВИЉОН У КОМЕ ЈЕ БИЛА СМЕШТЕНА ЛОГОРСКА „БОЛНИЦА“

(шеснаестхиљада и двестотине). Из разговора са осталим лекарима-зашченицима, а нарочито Др Шојановићем из Ниша, дознао је Др Ковачевић да Мелшерс често узима сублимаш из лојорске болнице.“

Лојор Земун као штални „резервоар“ шталаца за одмазду

Према Бемеовој наредби, у сваком тренутку је морао постојати довољан број Срба на располагању Војноуправној командатури Србије за јавну егзекуцију (стрељање и/или вешање) за потребе одмазде и застрашивања народа. Ево дела текста наредбе од 28.02.1943.:

„...5. Зайвореници за одмазду прикупиће се и смештени по срезovima у своје засебне лојоре... У лојорима увек мора бити довољан број оваквих лица.

Уколико у појединим случајевима не би било убијених јошних лица за одмазду, или их не би било довољно на лицу места, то ће се недоставијак требовати из суседних лојора, односно из сабирној лојора у Београду.“

У извештају немачког опуномоћеног команданта у Србији од 20. децембра 1941. пише да је као мера одмазде убијено 11.164 и да према квотама 1:100 и 1:50 треба још убити 20.174 људи, жена и деце.

Масовнија стрељања затвореника вршена су изван логора. Појава црних полицијских кола, „Марица“, био је први знак да ће се вршити стрељање. Одмах потом логорско звоно би зазвонило за збор. Испред строја логораша налазио је командант логора са полицајцима и вршио одабир за стрељање. Сви издвојени носили су са собом своје ствари, али само до излаза из логора, где су им исте одузимане, а они товарени на камионе и одвођени на стрељање.

Током 1943. па све до протеривања окупатора, одвођене су групе заточеника из Логора Земун ради ликвидирања ван логора. Одвођене су групе од 10, 20, 30, 50, 150 до 200, па и више. Кадкад се догађало, да су по неке групе биле већ унапред издвојене ради стрељања и вешања, па су недељама држане одвојене у логору, са сазнањем каква их судбина чека. Стрељања ових жртава већином су вршена по сремским селима, Бежанији, Јакову, Гргуљевцима и другим. Један део је повешан по стубовима и дрвећу дуж сремских друмова и железничких пруга.

„...27 октобра довели су у Грѓуревац из логора Земун 60 Сремаца родом из Бешенова, Цуљма, Ривице, Јарка и Нерадина, па обесили 17, а остале пострељали.

Фолксдојчери вешају у Банату

Истїх гана довели су у Кузмин 80 зашоченика са Сајмишта ња их све сїрељали на ѡрузи, 700 метара далеко од сїанице.

1. новембра довели су из лоѡра Земун 16 људи из Раковца у ашар лединачке ошшине, 4 км далеко од Раковца, и о сшабла их обесили.“...

Мучења и дисциплинске казне

Физичко насиље било је саставни део свакодневног живота у логору. Батинања, премлаћивања батинама, бичевање и друге врсте мучења примењиване су као дисциплинске мере, али и као средство застрашивања, понижавања и иживљавања над жртвом. Заточеници су кажњавани због најмањих прекршаја, стварних или измишљених, а казне су често имале смртни исход.

Према сведочењима преживелих, посебно бруталан облик мучења представљао је такозвани „егзерцир“, током којег су заточеници сатима били приморавани на исцрпљујуће физичке радње, без обзира на старост или здравствено стање. Многи су падали од исцрпљености и више се нису подизали.

„...Тешко мучење, често примењивано у Лоѡору Земун, било је ‘ваљање’. По неколико хиљада

људи морало је да се лежећи на земљи ваља у ѡправилним редовима. То је знало ѡрајаша сашима. Ово дуѡшрајно ваљање изазивало је вршѡлавицу, несвесшциу и ѡвраћање. На месту ваљања осшажали су сшарци, болесни и изнемошли, који су дошучени башинама. Прег команданшом лоѡора Бекером башинањан је једамшѡ један зашоченик. После 50 башина он се онесвесшцио. Тага ѡа је злоласни члан лоѡорске уѡраве Сулзер скинуо ѡолои и нахушкао на њѡа ѡсе, који су ѡа расшрили, У лоѡору је ѡрашшиковано и ѡруино башинање зашоченика. Једном ѡриликом башинањана је ѡруѡа од 150 људи. Сшављени су у један ѡрашшени ѡросшор. Међу њих су ушли лоѡорски ѡолицајци са башинама, корбачима и ѡендрецима и ѡочели ѡо њима најсвирейѡе удараши. Да би се сшасли, људи су ѡѡјурили на зигове ѡраге и шом ѡриликом су ѡорушили и беѡонске сшубове. Људи су крвавили у шѡликој мери, да им је кроз одело лиѡшала крв...“

Убијања и масовна смртї

Поред смрти изазване глађу, болестима и исцрпљеношћу, у логору су вршена и директна убијања. Током периода јеврејског логора, ликвидације су спровођене систематски, уз ко-

ришћење покретних гасних камиона, у којима су заточеници умирали током возње. Тела жртава су затим сахрањивана у масовним гробницама на Бањици.

У каснијем периоду, стрељања, вешања и појединачна убиства постала су свакодневна појава. Многи заточеници убијани су без икаквог разлога, као део „одржавања реда“ или из чисте самовоље стражара и припадника логорске полиције. Смрт је у логору постала рутина, а људски живот потпуно обезвређен. Према једнодушном сведочанству преживелих, веома велики број логорских заточеника убијен је батином, а није било ни једног заточеника који није био по неколико пута пребијен.

„У јесен 1942. Вуковић је био шеф кухиње и главни целаш конц. Лојора Земун. ... Наредио је да се носаве лесиве иза кухиње у којима је сваког дана мучено стошине људи на следећи начин. Огређени за башинање морао је да увуче руке и главу и ноге у лесиве, шако да је стражњаци осуђенога била исшурена за башинање. Осуђени није имао никакве могућности за кретање јер су му глава ноге и руке провучене кроз „Лесиве“. Башинање је вршено по једном шелу са челичним конојцем улећеним у кожу. При

*Пси штренирани за напад на заточенике.
Снимљено у логору у Шайцу.*

башинању крвник Шмиџ седео је на столице и садистички се смејао. Вуковић, проналазач метода „Лесџве“, и специјалиста за ударање по бубрезима челичним корбачем, шукао је шако дуго док осуђени не изуби свесћ. На то прилазе Вуковићеви асистенти са кофама хладне воде, полевајући осуђенога, да би се повратио свесћ, зашћим се насавља даље са башинањем, док шело осуђенога не омлашави. Тада долази група жртва, јер оно млишаво шело није више забавно злочинцима, јер је прешало да јауче, да моли за милосћ и да се преврја од болова. Тако имрцварене лешине су зашћим бацане у издвојене бараке, где су за најкраће време, уколико је још неки живио, умирали у најшћежим мукама. Сшосћине је Вуковић убио на шћај начин.“

Стрељања у логору Земун вршена су у „рибарском павиљону“, а вешања и убијања на друге начине у „мађарском павиљону“. Често се догађало да су појединци, па и читаве групе у логору биле издвојене и одведене на стрељање у „рибарски павиљон“. Исто тако није био редак догађај да је злогласна „марица“ довозила људе изван логора, те су ови стрељани у „рибарском павиљону“. „Мађарски павиљон“ прозвали су заточеници „павиљон смрти“ јер су знали да сваки онај ко буде

одведен у „мађарски павиљон“ више из њега жив не излази.

У појединим собицама овога павиљона висиле су омче од жице којима су вешани заточеници. Пред „мађарским павиљоном“ била је мртвачница, испред које је много пута било наслагано читаво брдо лешева.

Логор као место систематској унишћења

Свеукупно посматрано, услови живота у логору Земун били су део намерно створеног система који је имао за циљ уништење заточеника. Комбинација глади, болести, мучења и директних убистава није остављала простор за опстанак. Логор Земун је, у том смислу, било место масовне смрти, чије последице и данас представљају једну од најтежих рана у историјском памћењу ових простора.

Бројеви и процене

Тачан број заточеника и жртава Логора Земун није могуће са сигурношћу утврдити. Немачке власти су систематски уништавале документацију, а део извора је изгубљен током рата. Према проценама заснованим на послератним истраживањима и извештајима Државне комисије, кроз логор је

прошло око 95–100 хиљада људи, док се број страдалих процењује на скоро 50.000 жртава.

Иако бројке не могу у потпуности да обухвате размере злочина, оне јасно указују на значај Логора Земун као једног од централних места

страдања у окупираној Србији и Југославији. Извештаји из 1944. и 1945. године, засновани на сведочењима преживелих и ексхумацијама масовних гробница, потврђују систематски карактер злочина и масовност жртава.

ПОГЛАВЉЕ V

Ликвидација логора, масовне гробнице и историјско значење Логора Земун

Како се рат ближио крају и како је постајало извесно повлачење немачких снага са територије Југославије, Логор Земун улазио је у своју последњу фазу. Та фаза није значила ублажавање режима или побољшање услова, већ напротив – појачано насиље, убрзану ликвидацију заточеника и систематске покушаје прикривања трагова злочина.

Последњи месеци постојања логора

Током 1944. године број заточеника у логору се смањивао, делом услед депортација у логоре у Немачкој и Аустрији, а делом услед масовних смрти у самом логору. Немачке власти су настојале да уклоне сведоке и униште документацију која би могла да послужи као доказ о почињеним злочинима.

У том периоду, бројна убиства су вршена ван самог логорског круга. Заточеници су одвођени

у мањим групама и убијани на различитим локацијама у околини Београда и Земуна. За многе од њих није остало ни име ни обележено место страдања.

Посебан парадокс представља страдање заточеника током савезничког бомбардовања Београда у априлу, на Васкрс 1944. године. Том приликом је у оквиру логора пало преко 22 авио бомбе, а страдало је неколико стотина заточеника.

Масовне гробнице и покушаји прикривања злочина

Тела убијених заточеника сахрањивана су у масовним гробницама на више локација. Међу њима се издвајају Земунско гробље у Београду, Белановића рупа на Бежанијској коси, Троструки сурдук, као и друге, мање познате локације. Послератне ексхумације су потврдиле размере злочина и масовност сахрањивања.

Постоје подаци да су немачке власти разматрале и изградњу крематоријума у близини логора, с циљем уништавања тела жртава и брисања трагова. Иако ти планови нису у потпуности реализовани, сама намера сведочи о свести починилаца о тежини почињених злочина и о покушајима да се они сакрију од будуће одговорности.

Ослобођење и послератна истраживања

Након ослобођења Београда у октобру 1944. године, Логор Земун је затечен као напуштен простор, испражњен од заточеника, али испуњен траговима страдања. Већ почетком новембра 1944. започета су истраживања злочина почињених на овом месту.

Посебан значај за разумевање карактера логора имају извештаји **Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача**, формиране одмах након ослобођења. У својим саопштењима, међу којима се посебно издвајају **Саопштење бр. 87** и његово допуњено издање **Саопштење бр. 93**. Комисија је документовала злочине почињене у Логору Земун и теретила нацистичке власти за систематско уништавање заточеника у окупираном Земуну. Ови извешта-

ПРОГЛАС

Обавештава се грађанство да је образована

АНКЕТНА КОМИСИЈА У ЗЕМУНУ

за испитивање злочина у логору на Сајмишту,

па се с тога позивају сва лица која су за време непријатељске окупације била у логору на Сајмишту да се пријаве **Анкетној комисији која се налази у Земуну у Прерадовићевој улици број 7, соба број 7, 8, 9**. Истодобно позивају се породице оних лица која су се налазила на сајмишту, а која су отсутна или нису више у животу, као и сви они који ма шта знају о злочинима који су вршени над обима, да се пријаве комисији ради давања потребних података.

Сва ова лица у колико поседују доказе о злочинима, као н. пр. фотографије, летке, плакате, новине, и др., нека их доставе овој комисији.

Смрт фашизму — слобода народу!

Земун, 29. новембра 1944.

АНКЕТНА КОМИСИЈА

Позив Анкетне Комисије грађанству да сведочи

ји представљају један од кључних извора за реконструкцију догађаја, јер су настали на основу сведочења преживелих, медицинске документације, ексхумација масовних гробница и заплених докумената немачке архивске грађе.

Нетом основана Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача прикупила је обимну документацију.

У својим извештајима из 1944. и 1945. године, Комисија је јасно утврдила одговорност нацистичких власти за злочине почињене у Логору Земун и околини, означивши овај логор као једно од централних места масовног страдања у окупираној Југославији.

Извештаји и сведочења

Послератни извештаји Државне комисије, као и сведочења преживелих, детаљно су документовали услове живота и начине страдања у логору Земун. У тим документима наводе се бројни примери масовног умирања, нарочито током 1942. и 1943. године, када су глад, болести и батинање однеле на хиљаде живота. Комисија је узела исказе десетине сведока и

преживелих логораша, у којима су се сведоци у потпуности слагали и преклапали. Прикупљен је низ фотографија, а најважнија одлука је била ексхумација две највеће гробнице на Православном гробљу у Земуну и у Белановића рупи у селу Бежанија, данас Бежанијској Коси. Такође су жртве ископаване из масовне гробнице у Троструком сурдуку између Бежаније и Сурчина. Од 1942–1943 шпедитерска кола су одвозила уморене жртве из Логора Земун на Земунско гробље сваке ноћи. Ту су возачи на слободном простору насумично ископавали велике јаме у које су истоваривали лешеве. Комисија је идентификовала 53 такве масовне гробнице.

Након ексхумације, пребројано је 6.500 жртава. Жртве су имале видљива оштећења лобања, вишеструке ломове костију, а неке су биле потпуно очуване, без знакова труљења, јер се радило о јако изгладнелим логорашима, сама кост и кожа.

На сличан начин је ексхумирана и гробница у Белановића рупи. У њу су покапане жртве углавном након што на Земунском гробљу више није било места, дакле 1943/1944. Ту је избројано 3.600 жртава, међу којима су нађене и жртве које су стрељане.

Троструки сурдук је крио 240 лешева, за које се поуздано зна, према сведочењима, да су Јевреји.

У ове јасне и прецизне бројеве не спадају сви они који су интернирани на присилни рад широм Трећег Рајха, затим они који су стрељани по војвођанским селима и вешани дуж пруга за одмазду и застрашивање народа, и сви они који су побијени на Сајмишту и логору Тодт, а да нису одвежени и покопани у ове три масовне гробнице, они који су 1944. одвођени из логора

Зайисник Анкејне комисије о ексхумацији
српских жртва на Православном
Земунском гробљу

Z A P I S N I K ' Y

Sastavljen dana 6 decembra 1944 g. na Srpsko pravoslavnom groblju u Zemunu od strane Anketne komisije kakvu za utvrđivanje zločina u logoru na Sajmištu u Zemunu.

P R I S U T N I su
Petar Mišićević predsednik komisije za utvrđivanje zločina

i okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini,
Stevan Pavletić referent komisije za utvrđivanje zločina i
okupatora i njihovih pomagača sa istočini Srem

Ljuba Milovanović pratsećnik M.N.O.O. u Zemunu

Milan Jovanović član M.N.O.O. u Zemunu i pratsećnik poverenštva
za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sa grad
Zemun.

Milan Gavrić pratsećnik Anketne komisije

Zdravko Maričić član

Ivo Ivčević

Dr. Đorđe Čučković lekar član Anketne komisije

Delevođa Nedžad Filip

Prisutna komisija ustanovila je na licu mesta da je već predhodnih dana anketna komisija otvorila 53 velike
skupne grobnice u kojima je tokom 1942, 1943 i 1944 godine
vršena od strane Nemaca i ustaša sahrana žrtava sa logora na
Sajmištu.

Ustanovljuje se ovom prilikom da je u svim
otvorenim grobnicama sahranjeno 6500 leševa. Velika većina
nađjenih leševa nalazi se u jakim truležu dok je ostatak čuo
potpuno istrulio do samoga kštura. Na vrlo mnogim leševima
nađjene su oslede na lubanjama koje poteku od udaraca tupim
orudjem. Koje su ili potpuno slomljene ili nprslie.
Nađjeno je i po neke lubanja vezane sa krpom ispod koje se
našla ustrelina rana potičuće od stranog orudja.

Nakon gornjeg ustanovljenja otvorene grobnice
su ponovo zatvorene t.j. sa svojim zatrpane pokte su prethodno
svi leševi u iste vraćeni.

Nakon gnu napret navedenog grobnice su pređene
na čuvanje Mesnoj Narodno Oslobođilaćkom odboru na čuvanje.

Prisutni su po izvršenom ovaj zapisnik svoje
ručno potpisali.

Šest fašizma - sloboda narodu!

Stevan Pavletić
Stevan Pavletić
Milan Jovanović
Zdravko Maričić
Ivo Ivčević
Nedžad Filip

да би били побијени у околини Београда ради смањења броја логораша, и коначно они који су бацани у Саву.

Ови извештаји не служе само као историјски извори, већ и као трајно сведочанство о размери злочина и одговорности окупационих власти. Они показују да страдања у логору нису била последица случајности или немара, већ резултат систематски организованог насиља.

Савез Бораца НОР Земун је 1957. г. поставио скромни обелиск над гробницом на Православном гробљу у Земуну као споменик са неодређеним натписом: „Жртвама Фашистичког терора 1941–1944“, без икаквих других обележја.

Логор Земун у историјском памћењу

Логор Земун заузима посебно место у историји Другог светског рата на овим просторима. Он је био место масовног страдања српског цивилног становништва и припадника различитих формација покрета отпора, али и простор истребљења јеврејске заједнице у Србији. Његова улога као прихватног, пролазног и ликвидационог логора чини га јединственим симболом нацистичког терора.

Више од осам деценија након ослобођења, Логор Земун остаје место које обавезује на сећање, истраживање и јавно сведочење. Оно није само историјска локација, већ и простор колективног памћења, у којем се укрштају судбине хиљада жртава и одговорност друштва да њихово страдање не буде заборављено.

Смисао обележавања и сећања

Обележавање Дана сећања на жртве Земунског логора прве суботе у месецу мају, гашење Јуденлагера и оснивање Анхалтелогера као тренутак који повезује две фазе постојања Логора Земун и тиме два страдална народа, страдала од истог злочинца, није само чин памћења прошлости, већ и позив на одговорност у садашњости. Сећање на жртве служи као опомена на последице идеологија мржње, расизма и искључивости, као и на неопходност заштите људског достојанства.

У том смислу, Логор Земун није само место трагедије, већ и место историјске истине. Његово очување и достојно обележавање представљају дуг према жртвама, али и према будућим генерацијама, којима мора бити омогућено да разумеју размере страдања и значај слободе.

Гробница 6.500 Срба, побиених у Логору Земун, на Православном гробљу у Земуну

ЗАКЉУЧАК

Логор Земун представља један од најтрагичнијих и најкомплекснијих симбола страдања на територији окупиране Србије и Краљевине Југославије током Другог светског рата. Кроз његову двофазну историју – од Јеврејског логора (*Judenlager*) до Прихватног логора Земун (*Anhaltelager*) – прелама се суштина нацистичке окупационе политике и хрватске НДХ: брутална репресија над нижом расом и свим непоћудним елементима од систематског холокауста до геноцидног загирања српског народа у Покољу.

Анализа логора открива пажљиво конструисан механизам дехуманизације. Смрт у Логору Земун није била само производ директног насиља, већ и резултат свесно пројектованих (не)животних услова. Глад, болести, нељудски смештај и психолошка тортура били су интегрални делови система који је имао за циљ да сломи људско достојанство пре него што заустави сам живот. Масовне гробнице на Бежанији и Православном гробљу у Земуну остају материјални докази о размерама злочина који је однео десетине хиљада живота, остављајући за собом трајну празнину у демографском и културном ткиву овог простора.

Данас, када се Логор Земун изнова дефинише као место сећања кроз институционализацију Меморијалног центра, од пресудне је важности очување фактографске истине у јавном мњењу. Суочавање са тешким наслеђем овог места није само дуг према жртвама чији су животи угашени у савским павиљонима и Тодтовим баракама, већ и неопходан темељ за изградњу друштва које препознаје и одбацује сваки облик нетолеранције и терора.

*„Др Миограј Милошевић, лекар из Београда, (Милешевска 32) био је као затвореник логора. У главном пошврћује све досадање чињенице у вези са до сада ушврћеним злочинима. Говорили су му да **Српска неће бити**, како ће Немци владаћи овим простором и да ће **Словенска бити уништена**. Прешили су му смрћу.“*

Историја Логора Земун нас опомиње да злочини оваквих размера почињу дехуманизацијом „другог“ и да је будност у очувању истине најбоља одбрана од заборава. Његови павиљони, иако деценијама изложени пропадању, остају трајни споменици једне епохе мрака, али и сведочанство о несаломивости људског духа који је, и у најтежим условима, пружао отпор уништењу.

Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса логора смрти Госпић-Јадовно-Паг, „Јадовно 1941“ (www.jadovno.com), објелодањује истину о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској и шири и утврђује памћење на Покољ (www.pokolj.org), геноцид над српским народом у НДХ за време II Светског Рата, меморијализацијом и християнизацијом постојећих и откривањем непознатих стратишта у НДХ.

Од тренутка спознаје о највећој појединачној гробници српског народа на територији целе Независне Државе Хрватске која се налази на Православном гробљу у Земуну и у којој је сахрањено 6.500 страдалих, Удружење „Јадовно 1941“ организује обележавање Дана сећања на жртве Прихватног логора Земун сваке друге суботе у месецу мају. Прво сабрање потомака и поштовалаца жртава над гробницом је одржано 2018. г. Први парастос и помен српским мученицима, који је служио покојни Отац Стеван Мрђа, тада парох Светотројичине цркве у Земуну, одржан је 11. маја 2019. г. Од тада, сваке године се одржава помен, а у последње време и молитвени крсни ход од Логора Земун до Земунског гробља.

Због дубоког уверења да спомен обележје над масовном гробницом на гробљу у Земуну вређа жртве и њихове потомке јер на епитафу није јасно наведено ком народу припадају и у ком броју су на том месту сахрањене, Удружење „Јадовно 1941.“ је 2025. године над гробницом поставило Часни крст и импровизовану спомен плочу са натписом „ОВДЕ ПОЧИВА 6.500 СРПСКИХ ЖРТАВА МУЧЕНИХ И УБИЈЕНИХ У ЛОГОРУ ЗЕМУН 1942–1944.“.

Градска Општина Земун је препознала значај достојног обележавања овог великог страдања и последњих година пружа несебичну подршку овим активностима. Дан сећања на жртве Логора Земун и активно подизање свести грађана Земуна о једном од светих места, места ходочашћа, је нешто на чему активно ради Удружење „Јадовно 1941“ уз несебичну подршку Општине Земун. Гробнице са 6.500 побијених Срба на коју Земунци, али и не само они, треба да долазе да се помоле, да застану на тренутак и сете се своје мученичке браће и сестара који ту леже само зато што су били Срби.

Заједнички циљ нам је подизање достојног споменика са хришћанским обележјем, који ће јасно сведочити о томе ко овде почива, колико је мученика страдало и ко су били њихови целати. Истовремено, наша мисија је да образујемо младе нараштаје Земуна, Србије, Републике Српске и Срба у расејању о овом страшном месту, да се бол страдалих урезује у њихова срца као опомена и завет – да памћење постане темељ будућности у којој се овакво зло никада више неће поновити.

40.000
СРПСКИХ
ЖРТАВА

ЛОГОР ЈАСЕНАК
ЗЕМЉНО ГРОБЉЕ
БЕЖАНИЦКА КОСА
СРЕМ
РЕКА САВА
МЕМАЉК ЛОГОРИ

'41 Јадовно

Издавач: Удружење грађана „Јадовно 1941“, Шуматовачка 132, Београд; Спонзор издања: Општина Земун;
Аутор публикације: Момчило Мирић; Ликовна опрема: Драган Башић;
Београд 2026.